

РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА ТА СВІДОМІСТЬ І ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ФОНДУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто роль церковної культури на становлення та розвиток фразеологічного фонду української мови. Основною є теза про те, що фразеологізми як сталі словосполучення фіксують і транслюють від покоління до покоління концептуальний та культурний «генотип» народу. Аналіз мотиваційних процесів фразеологічних знаків релігійного походження дозволяє реконструювати специфіку світобачення і світосприйняття етносу. Для українців – це побутоцентризм. Мовні формули засвідчують, що православна віра і життя патріархального селянина були злитими воєдино.

Ключові слова: фразеологізми, релігійна культура, релігійна свідомість.

Становлення у сучасному мовознавстві когнітивної наукової парадигми зумовило вивчення мови і мовних одиниць не як знакових чи комунікативних систем, а як унікального «засобу доступу до всіх ментальних процесів, що відбуваються у свідомості людини і визначають її власне буття та існування у суспільстві» [2, 9].

Фразеологізми і паремії як лінгвосеміотичні феномени, зафіксовані у стійкій формі є «репрезентантами колективного рефлексивного досвіду етносу, є стереотипами етносвідомості й архетипами колективного несвідомого, як продукти їх синергетичної взаємодії. Водночас вони символізують специфіку нелокального соціокультурного поля етнічної спільноти» [4, 171].

Мета цієї статті – висвітлити фраземи і паремії як одиниці-носії колективної свідомості через призму релігійного, культурного, побутового досвіду народу; фразеологізми є настільки гнучкими, що проникають у всі сфери спілкування, стилі і жанри мовлення, відтак дозволяють прослідкувати процеси боротьби і зміни ідеологій та дискурсивних практик.

Так слов'янські мови під впливом культури православ'я засвоїли, зберегли і почасти трансформували під впливом етнічного світосприйняття сталі слова і словосполучення релігійного походження. Водночас відомо, що лексичні одиниці біблійного походження мають інтернаціональне забарвлення. Наприклад, у країнах, де поширена християнська культура, часто вживаним є фразеологізм *Розкидати бісер перед свинями* (пол.: *Miotac perly przed swine*; нім. *Perlen vor die Sane werfen*; англ. *To pour a bead before pigs*; грец. *βαλεῖν τοὺς μαρυρίτας* та ін. В українську мовну систему такі фраземи і паремії входили двома шляхами: із текстів Біблії та іншої

сакральної літератури через користування нешироким загалом священства та під час проповідей, де священники не лише пояснювали символічне та метафоричне значення євангельських притч, а й сприяли формуванню біблійно-християнсько-церковного фонду номінацій. Віруючі постійно послуговуючись у конфесійній сфері такими словами і словосполученнями, поступово запам'ятовували їх, відтак перетворювали на одиниці ономасіологічної системи мови.

Фразеологізми біблійного походження із відомим багатством мовам значенням утворились по-різному: або на основі біблійного тексту через подібність за внутрішньою формою (типу *покаянна Магдалена, блудний син*), або в результаті набуття нового фразеологічного значення (*золотий телець* – «золото, гроші, влада золота і грошей», ФСУМ, кн. 2, 879), або запозичувались безпосередньо з тексту Біблії, де вони вже усталились як фразеологічні одиниці (*кипіти молоком і медом, вовк у овечій шкурі, заблудша вівця, манна небесна*). Останнім шляхом в українську мову прийшла їх найбільша кількість; ця ж група є і найдавнішою в українській мові.

Виразною рисою аналізованих фразеологічних одиниць є наявність у їх складі слів церковного походження, властивих культурі православ'я. Вони вживаються у книжному мовленні: *гроб поваплений* (уживається на позначення кого-, чого-небудь, що під привабливим зовнішнім виглядом ховає найгірші, найогидніші якості і властивості, ФСУМ, кн. 1, 199); *притча во язицех* («предмет загальних розмов і постійних пересудів», ФСУМ, кн. 2, 700); *паче чаяння* («понад сподівання, всупереч сподіванням», ФСУМ, кн. 2, 610); а також увійшли до публіцистичного і розмовного мовлення: *на ладан дихати* («тяжко занедужати», ФСУМ, кн. 1, 240); *підкурити ладаном* («надмірно вихвалити, підлещуватися», ФСУМ, кн. 2, 634); *і ладаном не викурити* («ніяк не вигнати», ФСУМ, кн. 1, 92); *кадити фіміам* («дуже вихвалити кого-небудь», ФСУМ, кн. 1, 360); *роздувати кадило* («створювати навколо себе галас, розмови, балачки», ФСУМ, кн. 2, 748); *не з нашої парафії* (про людину, яка відрізняється від інших зацікавленнями. Світоглядом, переконаннями, ФСУМ, кн. 2, 607); *вода не освятиться* («ніщо не обійдеться без кого-небудь», ФСУМ, кн. 1, 141); *побий тебе хрест та святая сила* (уживається як клятва, заприсягання у правдивості слів, ФСУМ, кн. 2, 935); *з хреста знятий* («дуже блідий, з хворобливим виглядом», ФСУМ, кн. 1, 343).

Лексичний фонд збагатили і назви церковних свят та пов'язані з ними культурно-релігійні реалії, відбиті у народній фразеології: *Не дивниця, що на Різдво метелиця; Великий піст усім прижме хвіст; На обертання птиця з гнізда повертається* (Обертіння – Віднайдення Чесної Голови Святого Іоанна Хрестителя (Предтечі)); *Прийде Вербниця – назад зломане вернеться; Прийшов спас – пішло літо від нас; Перший спас – шукай рукавиці про запас; Перша пречиста жито засіває; Друга пречиста дощем поливає; Третя пречиста снігом покриває; Свитку на Здвиження скидай, а кожух одягай; Покрівонько, Покрівонько, покрий мою голівоньку.*

Відлуння культури православ'я знаходимо і у народній творчості, наприклад у загадках: *Тричі вінчаний, а жінка одна* (піп); прислів'ях: *Піст веде до воріт раю, а милостиня їх отворяє*; приказках: *Хан кримський та папа римський* (про ворогів); *Не все коту масляна*.

У фразеологічному фонді української мови наявні численні приказки-народні повір'я. Церковнослов'янські антропоніми у них мають своєрідне темпоральне значення, вони вказують на терміни проведення сільськогосподарських робіт, явища природи, пори року. Асоціативно-темпоральна мотивація, як пише О. Селіванова «встановлюється на основі співвіднесення різних сценаріїв, у тому числі обрядів, ритуалів, народних прикмет, забобон... Процеси переінтерпретації реконструюються у таких фраземах через залучення знань з народного побуту, етнографічних відомостей» [4, 179]. Наприклад: *До Насті точи снасті* = «прибирай хату перед Різдвом» (Анастасії – 4 січня); «Щедрий вечір» (13 січня) називають «Меланкою», а у приказці *Яка Меланка, такі й Петро з Павлом* відбитий народний досвід спостереження за природою і погодою = «якщо була відлига, чекай теплого літа»; *Мороз на Вериги віщує спеку* (Вериги (кайданки) Петра – 29 січня); *Які Явдохи, таке й літо* (Явдохи – 14 березня); *Сорок Святих сорок лопат снігу викинуть* (Сорок святих – 22 березня); *На Олексі кидай сани, бери воза* (Олексія – 30 березня); *Вітай бджолу на Зосима* (Зосими – 30 квітня); *Дочекався Луки – ані хліба, ані муки, Прийшов осінній лука – з'явилися хліб і мука* (Луки – 3 травня і 31 жовтня); *Юрієва роса краща від вівса* (Юрія – 5 травня); *Лукія прилетіла – припала до тіла* (Лукії – 26 травня, з'являються комарі); *До Миколи не сій гречки і не стрижки овечки* (Миколи – 22 травня); *Мокій червоний – літо грозове* (якщо сонце на Мокія (24 травня) сходить червоно); *У Власа і борода в маслі* (парафіяни на день святого Власа 24 лютого приносили на службу для освячення продукти тваринного походження, зокрема масло; *Чого Касяном дивишся?* (за народним уявленням Касян був святий, що мав суворий характер); *Щоб Гаврило хати не спалив* – застереження небезпеки від грому (Гаврила – 8 квітня) та багато інших.

Фразеологізмам і пареміям релігійного походження в українській мові властивий позитивний оціночний стереотип. У етносвідомості українців позитивна оцінка стереотипізована у таких лексичних одиницях: *Бог, Христос, писанка*, які є компонентами фразем: *Божа благодать* – «вища міра похвали», ФСУМ, кн. 1, 34; *Господь дає, Бог милував* – «комусь у чомусь щастить», ФСУМ, кн. 1. 37; *Бог на поміч* – уживається як побажання легкої роботи, успіхів у справі, ФСУМ, кн. 1. 38; *Чим Бог послав* – «те, що в наявності», ФСУМ, кн. 1, 39; *мати Бога в животі, мати Христа в душі* – «бути милосердним, совісним, жалісливим, справедливим, тобто жити за християнськими законами», ФСУМ, кн. 1, 471; *як у Бога за пазухою* – «1. Безтурботно, привільно, у дуже гарних умовах. 2. Мати душевне благополуччя і матеріальний статок»; *теля Боже* – «спокійна, лагідна, але безвільна людина», ФСУМ, кн. 2. 879; *як писанка* – «1. Відзначається

надзвичайною гармонією барв, ліній, дуже гарний (про неживі предмети). 2. Гарний на вроду (переважно про дівчину, жінку)», ФСУМ, кн. 2. 626 – 627.

У лексемах розмовного мовлення відбиті і атеїстичні погляди українців, що сформувались переважно у радянську епоху [5, 204 – 206]: *причащатися* – «вдаватися до чарки»; *хрестити* – «сильно бити»; *до самісіньких риз* – «дуже сильно напиться». Представлені і атеїстичні прислів'я: *Тільки й людей, що Хома в церкві; Який піп, таке й благословення; Постимо, а сала меншає; кадилом мух ганяти*. У свідомості українців у цей час почало стереотипізуватись негативне ставлення до віри, підтвердженням цього є часто вживана приказка *Загадай дурню Богу молитися, він і лоба розб'є*.

Усе це засвідчує, що церква мала непересічне значення для народного духовного і побутового життя, фактично православна віра і життя патріархального селянина були злитими воєдино. Аналізовані фразеологічні одиниці вирізняються побутоцентризмом – активним залученням знаків побутової сфери для позначення діяльності, стану, рис людини.

На національні особливості українських номінативних одиниць біблійного походження вплинули і європейські мови, і культури, світова та українська література, де біблійні символи та сюжети зазнавали індивідуально-авторського розроблення та інтерпретації. Наприклад такі: *Варфоломійська ніч* («жорстока розправа, масове знищення людей, кровопролиття», ФСУМ, кн. 2, 552); *пройти крізь чистилище* (із великими випробуваннями, позбуваючись вад і недоліків, ФСУМ, кн. 2, 706); *хрестовий похід* (з благородною метою); *голий, як турецький святий; Чаша Святого Грааля* (омріяна мета, предмет шукань і поклонінь); *чернець годований* (Папа Римський у творі «Єретик» Т. Шевченка). Доба хрущовської відлиги, література шістдесятництва, пов'язана з ідеями національного відродження, сприяла входженню і закріпленню у словниковому складі української мови словесного символу *Неопалима купина*, що виражав безсмертя ідей і духу народу.

Окремі образи-символи християнської культури (наприклад, *терновий вінок*), у руслі загальноєвропейській культурно-мовних традицій (*через терни до зірок* < лат. *per aspera ad astra*) набувають в українській фразеології емоційно-експресивного звучання: *дорога (стежка) терном поросла* – «неможливо повернутися, піти або поїхати куди-небудь чи досягти чогось бажаного» (ФСУМ, кн. 1., 263); *терниста дорога (шлях), дорога вкрита тернами* – «великі труднощі, злидні, страждання в чиемусь житті» (ФСУМ, кн. 1., 263). А через поєднання з народнопісенною стереотипізацією з'являється характерна для української пісні видозміна фразеологізму, він уживаються для посилення змісту прислівника *давно* і набуває значення задоволеної події [6, 75], як от у «народних піснях Галицької та Угорської Русі»: «Гей заросли стежки терням, куди в'на ходила», «Бодай тая річка терном заросла, Та що мене молодого в чужий край занесла!», «Ой заросли тії стежки терном і травою, Д'ємь [я] ходила говорити, серденько, з тобою» [3, 297].

Отже, фразеологічному фонді «в еліптичних формулах, що залишились у спадок нащадкам» [1, 225], фіксуються та транслюються від покоління до покоління концептуальний та культурний «генотип» народу, його морально-етичні, естетичні установки та норми, ціннісні орієнтації, пріоритети, стереотипи, психологічні і культурні архетипи, сценарії суспільно-політичного життя. В цілому аналіз мотиваційних процесів фразеологічних знаків релігійного походження дозволяє реконструювати специфіку світобачення і світосприйняття, зануритись у механізми етнос відомості, відтворити витоку культури, психології етносу, зрозуміти не лише минуле народу, але і його сучасність, та певною мірою передбачити майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Касарес Х. Введение в современную лексикографию / Х. Касарес. – М.: Изд-во иностр. Лит., 1958. – 354 с.
2. Кубрякова Е.С. Язык и знание / Е.С. Кубрякова. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
3. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким. Ч. 1.: Думы и думки. – М., 1878. – 388 с.
4. Селиванова Е. Новые подходы к изучению фразеологии в парадигмальном пространстве современной лингвистики / О.Селіванова // О.Селіванова. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке. Монографичне видання. – Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012. – С. 169 – 184.
5. Українські прислів'я та приказки. Вид. 2-е, випр. та доповн. / Упоряд. В. Бобкова, Ф. Лавров, М. Ліждвой, Г. Сухобрус, М. Ткаченко.- К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 317 с.
6. Єрмоленко С.Я. Фольклор і літературна мова / С.Я.Єрмоленко. – К.: Наук. думка, 1987. – 245 с.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. / Укладачі: Л.С.Паламарчук, В.О.Винник, В.М.Білоноженко та ін. – 2-е вид. – К.: наук. думка, 1999. – Кн. 1 – 2.

В статтє рассматривается роль церковной культуры в становлении и развитии фразеологического состава украинского языка. Основным является тезис о том, что фразеологизмы как стойкие словосочетания фиксируют и транслируют от поколения к поколению концептуальный и культурный «генотип» народа. Анализ мотивационных процессов фразеологии религиозного происхождения позволяет реконструировать специфику миропонимания и мировосприятия этноса. Для украинцев – это бытоцентризм. Языковые формулы показывают, что православная вера и жизнь патриархального крестьянина были слитными воедино.

Ключевые слова: фразеологизмы, религиозная культура, религиозное сознание, украинский язык.

Influence of church on formation of national peculiarities of phraseological fund of Ukrainian language. Basic is a thesis that phraseological units as fix permanent combinations of words and translate from a generation to the generation conceptual and cultural «genotype». The analysis of motivational processes of phraseology signs of religious origin allows to reconstruct the specific of attitude and perception of the world of nation. For Ukrainians is an orientation on the way of life. Linguistic formulas certify that an orthodox faith and life of patriarchal peasant were continuous together.

Keywords: phraseological units, religious culture, religious consciousness, Ukrainian.